

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती :

भारतीय संस्कृतीत ज्ञान, ज्ञानदान व ज्ञान प्राप्तीला विशेष महत्त्व होते, शिक्षणाला मनुष्याचे तृतीय नेत्र मानले होते. वैदिक, जैन, बौद्ध व हिंदू धर्मांनी ज्ञानाला श्रेष्ठ स्थान दिले होते. गीतेमध्ये ज्ञानाद्वारे जगातील पवित्र वस्तू नाही 'नही ज्ञानेन सदृशं पवित्र मिह विद्येत ! ४-३८) अशा शब्दात ज्ञानाचे महत्त्व सांगितले. ज्ञान प्राप्त करण्याच्या विविध पद्धती प्राचीन भारतात रूढ झालेल्या होत्या. त्यापैकी वैदिक व बौद्ध शिक्षण पद्धती प्रमुख होत्या. भारतीयांनी आपल्या शिक्षणाचे ध्येय ज्ञान साधना, शील, व्यक्तीविकास व सामाजिक वारसाचे संरक्षण असे मानलेले होते. शिक्षण पद्धती व शैक्षणिक संकुलांची निर्मिती प्रारंभी वैदिक काळात आली व तिचा उत्कर्ष व विस्तार बौद्ध काळात झाला.

अ) शिक्षणाची प्रमुख उद्दिष्टे :

प्राचीन शिक्षण व्यवस्था उच्च दर्जाच्या मानवी मूल्यांवर आधारित होती. तिचा पाया धर्म आध्यात्म व आदर्श मनुष्य व समाज निर्माण करणे हे तिचे मूळ उद्दिष्ट होते. धर्म, नीती, सदाचरणनिष्ठ हे प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचे मूळ होते, वैदिक व बौद्ध शिक्षण प्रणालीने हीय मूल्ये जोपासली होती. प्राचीन शिक्षणत भौतिक शिक्षणाला अग्रक्रम दिले तरीही त्यावर अध्यात्मिक व नैतिक मूल्यांचे बर्चस्व होते. त्यामुळे भारतीय व्यक्तौ सदाचारी व प्रगत बनू शकला. हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे फल होते. प्राचीन शिक्षण व्यवस्थेचे उद्दिष्ट आदर्श पुढीलप्रमाणे

१) पारिव्याची जोपासना

शिक्षणाचा प्रमुख उद्देश उत्तम व्यक्ती चारित्र्य निर्माण करणे हा होता. जगातल्या इतर देश, धर्म, संस्कृतीच्या व शिक्षण पद्धतीच्या तुलनेमध्ये भारतीय प्रणालीने नीतीमूल्यांना अधिक प्रधान दिले होते. शिलाशिवाय विद्या व्यर्थ आहे म्हणून नीतीमान व चारित्र्य संपन्न मनुष्य व समाज निर्माण करणे हे शिक्षणाचे अंतिम लक्ष होते..

२) व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास :

मनुष्याची सर्वांगीण उत्पत्ती हेच भारतीय शिक्षणाचे अंतिम ध्येय होते. भौतिकशामुळे जीवन संपन्न व सुलभ होईल. परंतु अध्यात्मिक व धार्मिक शिक्षणाने मन, बुद्धी, भावना, प्रवृत्ती व विचारांची मशागत होऊन त्यांना स्थैर्य लाभेल. तसेच संयम, सदुपांची वाढ होईल आणि नीतीमूल्य व चारित्र्य संपन्नतेची वृद्धी होईल. त्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांना भौतिक व आध्यात्मिक शिक्षण द्यावे म्हणजे व्यक्तीमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास हेईल ही प्राचीन शिक्षण तज्ञांची उच्च भूमिका होती. आणि अनुरोधाने त्यांनी शिक्षणाची निर्मिती केली होती.

३) संस्कृतीचे जतन व संवर्धन :

या काळात शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट सांस्कृतिक वारसाचे जतन व संवर्धन करणे हे राहिले आहे. वैदिक काळातील शिक्षण पद्धतीही याला अपवाद राहिली नाही. शिक्षणाद्वारे राष्ट्रीय व सामाजिक संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करणे हे तत्कालीन शिक्षण व्यवस्थेचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य होते. विद्यार्थ्यांना संस्कृतीचे गहन ज्ञान देऊन सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत पोचवला जात असे.

४) उपजिविकेची सुविधा :

व्यवहार कुशल शिक्षण देणे हे सदैव सर्व शिक्षण संस्थांचे कार्य राहिले आहे. प्राचीन काळात देखील शिक्षण पद्धतीने जीवनोपयोगी शिक्षणाला प्राधान्य दिले. त्यामुळे विद्यार्थी आपले भावी आयुष्य सुखी-समाधानी जगू शकला, वैदिक व बौद्ध शिक्षण केंद्राच्या अभ्यासक्रमात अनेक व्यावसायिक विषयांचा समावेश होता. व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना 'अंतेवासीय' म्हणत. प्रत्येक व्यावसायिक कलावंत व कारागीर आपल्या मुलांना पिढीजात धंद्याचे उदा. सुतार, लोहार, सोनारकाम वगैरे शिक्षण देत. या व्यवस्थेमुळे विद्यार्थी स्वावलंबी बनला व त्याच्या उपजिविकेची सोय झाली.

५) कलाक्षेत्रातील भरभराट

प्राचीन शिक्षणात स्थापत्य, शिल्प, चित्र, संगीत, नृत्य, नाट्य व धातूकाम इत्यादी कलेचा समावेश होता. औद्योगिक संघाच्या व्यवसाय शिक्षण संस्था मार्फत व काही विद्या केंद्रामार्फत त्या कलांचे ज्ञान दिले जात असे. राजवाड्यात व मंदिरात रंगशाळा व नृत्यशाळा होत्या. राजदरबारात कलावंतांना राजाश्रय दिला जात व असे कलावंत कलेच्या ज्ञानदानाचे कार्य करीत. अनेक कलावंत गुरुकुल पद्धतीने स्वतःच्या मुलांबरोबरच इतर विद्यार्थ्यांनाही आपल्या पिढीजात कलांचे ज्ञान देत निष्णात कलावंताचा उदय व शिक्षणात कला विषयाचा समावेश ह्या दोन कारणांमुळे प्राचीन काळी विविध कलांची भरभराट झाली.

६) भाषा, तत्त्वज्ञान, साहित्य, शाखाचा उत्कर्ष : विविध धार्मिक प्रमुखांनी शिक्षण संस्था निर्माण केल्या आणि धर्माच्या प्रसारासाठी तत्त्वज्ञान साहित्य व शाखाची निर्मिती केली. असंख्य विद्वान पंडीतांनी बहुमुल्य ग्रंथांची रचना केली. परिणामी संस्कृत, पाली, मागधी,

तामिळी व प्राकृत भाषांचा विकास झाला. वैदिक, जैन व बौद्ध धर्मियांनी उच्च कोटीचे तत्त्वज्ञान, शाख व वाङ्मय धर्मात केले. शिक्षण व साहित्य निर्मिती ह्या बाबी परस्पर पुरक असल्यामुळे शिक्षणाद्वारे बहुमुल्य तत्त्वज्ञान, साहित्य व शास्त्राचा उत्कर्ष झाला.

ब) गुरुकुल शिक्षण पद्धती :

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे गुरुकुल शिक्षण पद्धती होय. तपाचरणी व ऋषीमुनी, मनुष्य वस्तीपासून दूर असलेल्या अरण्यात 'पर्णकुटी' बांधून राहत त्यांना आश्रम म्हणत. ह्या आश्रमाला गुरुकुल देखील म्हणत. गुरुकुल शिक्षण पद्धतीमध्ये विद्यार्थी आपल्या घरापासून दूरवर्ती असलेल्या गुरुगृही शिक्षण घेत असे. अशा विद्यार्थ्यास अनिवासी किंवा आचार्य कुलवासी म्हटले जात होते. धर्मग्रंथावरून स्पष्ट होते की, विद्यार्थ्याने उपनयन संस्काराने गुरुकुलात प्रवेश करावा व विविध विषयांचे ज्ञान प्राप्त करावे. शिक्षण देणाऱ्या अध्यापकांना गुरु तर विद्यार्थ्यांना शिष्य म्हणत भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत ह्या गुरु शिष्य परंपरेला उच्च स्थान होते.

१) गुरुशिष्य नाते :

गुरुशिष्याचे नाते जिवाळ्याचे होते गुरु हा शिष्याचा अध्यात्मिक पिता असल्याने माता पित्यापेक्षा गुरुला अधिक सन्मान दिला जात. गुरुगृही विनामुल्य विद्यार्थ्यांच्या निवास, भोजन व अध्ययनाची सोय होती. गुरुच्या कठोर शिस्तीची, शिक्षेची भीती असली तरीही गुरुपती-पत्नी शिष्याची स्वतःच्या मुलाप्रमाणे काळजी घेत.

२) विद्यार्थ्यांचा गणवेश :

यावेळी विद्यार्थ्यांनी साधी राहणी व उच्च विचारसरणीला प्राधान्य दिले होते. धोतर, उपरणे, हरिणाजिन (वसणे झोपणे) व दण्ड-कमंडलु इत्यादी वस्तू ते स्वतः जवळ बाळगत असे. ही त्यांच्या रोजच्या वापराची साधने होती. थोडक्यात हा सर्व विद्यार्थ्यांचा गणवेश होता.

३) छात्र दिनचर्या :

गुरुकुलातील छात्रांची दिनचर्या पुढीलप्रमाणे होती. सूर्योदयापूर्वी पहाटे चार वाजता विद्यार्थ्यांना उठावे लागे. प्रातर्विधीनंतर व अग्नी सूर्योपना पार पाडीत, बौद्धविहारातही हीच पद्धती होती. दोन प्रहरी भोजनाची वेळ होईपर्यंत अध्ययन व अध्यापन चाले. गुरुला नम्रतापूर्वक वंदन करून गुरुसमीप बसून शिष्य गुरुकडून विविध वेदांच्या ऋचांची संस्था घेत असे. मध्यम काळापर्यंत विद्यार्थी नियोजित वेदांचे, शास्त्राचे व विविध विषयांचे पाठांतर, चिंतन व मनन करीत. दुपारच्या जेवणानंतर व दोन प्रहाराच्या विश्रांतीनंतर विद्यार्थी सायंकाळपर्यंत पुन्हा अध्ययन करीत. सायंकाळी आश्रमाबाहेर थोडाच फेरफटका मारल्यानंतर सायंसंध्या, प्रार्थना व भोजन होत असे. भोजनानंतर ते गुरुमार्फत शंका निरसन करीत. रात्रीच्या ९ ते पहाटे ४ पर्यंत निद्रेचा कालावधी होता. संयमी, नीतीमान, चारित्र्यवान व शिस्तप्रिय आदर्श विद्यार्थी निर्माण व्हावा हा वरील दिनचर्येचा हेतू होता.

४) अभ्यासक्रम :

भारतात सर्व ज्ञानाचे मूळ म्हणजे वेद मानले जात. म्हणून वेदांना अभ्यासक्रमात महत्त्वपूर्ण स्थान होते. वैदिक काळात वेदांची रचना अखंडपणे चालू होती. मुलांच्या शिक्षणास वर्ग झालेपासून सुरुवात होई. पुढे धानुपाठ, उणादी सूत्रे, अष्टाध्यायी इ. शिकत. व्याकरणाचा अधिक अभ्यास महाभाष्य, वाक्यप्रदीप इ. आकर ग्रंथांच्या साहाय्याने केला जाई. सर्वसाधारणपणे विद्यार्थ्यांना शब्दविद्यालयाकरण, शिल्पस्थान विद्या, चिकित्साविद्या, हेतूविद्या व आत्मविद्या याचा अभ्यास शिकविला जाई. वेद, वेदांगे, संख्ययोग इ. तत्त्वज्ञान, बौद्ध धर्मग्रंथ इत्यादीकांचाही अभ्यासक्रम समावेश होता. ज्योतिष व वैद्यक, लष्करी शास्त्रे व विविध कला यांचेही शिक्षण दिले जाईल. प्रत्येकाच्या वर्णधर्माला अनुसरून योग्य ते शिक्षण दिले जात असे.

५) छात्र कर्तव्य :

गुरुच्या घरी शिकत असताना शिष्यास घरातील अनेक कामात मदत करावी लागे. त्यांना स्वतःचे कपडे धुणे, स्वयंपाकासाठी सरपण गोळा करणे, भांडी धुणे, आश्रमातील सडा, जमिन स्वच्छ राखणे अनिवार्य होते. आश्रमात व्रताचे पालन करणे, नशिली पदार्थांचे सेवन न करणे व सहकारी शिष्यांशी सौजन्याने वर्तन ठेवणे आणि गुरुच्या आज्ञेचे पालन करणे इत्यादी गोष्टीचे पालन करणे बंधनकारक होते...

६) समावर्तन :

शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर प्रत्येक छात्र, गुरु व ज्ञानप्राप्तीच्या ऋणातून मुक्तीसाठी आपल्या कुवतीप्रमाणे सुवर्ण, रौप्य, गाय, भूमी, ग्राम व अन्य धनाच्या रूपाने 'गुरुदक्षिणा' अर्पण करीत असत. गुरुदेखील आश्रमातील सर्वासमोर विद्यार्थ्यांचे शिक्षण उत्तम रितीने पूर्ण झाल्याचे जाहीर करीत. ह्यावेळी गुरु व शिष्य गुरुदक्षिणा कमीत कमी एक गाय देत. ह्या सोहळ्यास 'समावर्तन' समारंभ म्हणत. या पदवीदान समारंभ प्रसंगी गुरु शिष्याला 'सत्यब्रह्मन् प्रियं यात' ह्या शब्दांत समाजाशी व आप्तजनाशी कसे वर्तन ठेवावे। विषयी उपदेश करीत.

७) सत्तारंभ व सुट्टया

शिक्षणाचे सत्र श्रावण शुक्ल पक्षापासून मार्गशिर्ष (आँग-डिसें) महिन्यापर्यंत चाले. साधारण काही गुरुकुलात वर्षभर अध्ययन चालत असे. अमावस्या, पौर्णिमा, ग्रहण, यज्ञ, जन्मोत्सव, राज्याभिषेक, सार्वजनिक धार्मिक समारंभ आणि मृत्यू प्रसंगी नित्य नैमित्तिक सुट्टया दिल्या जात. त्यांना 'अनाध्याय' असे म्हणत.

अशा प्रकारे स्पष्ट होते की, प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये गुरुकुल शिक्षण पद्धती ही उच्च कोटीचे शिक्षण संपादन केंद्र होती. याची विस्ताराने माहिती हर्षचरित्र, जातककथा आणि अल्बेरूनीच्या प्रवास वर्णनात मिळते.

क) प्राचीन विद्यापीठे

लेण्या व बिहार पद्धतीमधून प्राचीन विद्यापीठांचा जन्म झाला. वैदिक संस्कृतीच्या कालखंडात गुरुकुल पद्धतीने शिक्षण देण्याची व्यवस्था होती. परंतु बौद्ध धर्माच्या उदयानंतर मोठमोठ्या विहारामधून ज्ञानदान करणारी विद्यापीठे स्थापन झाली. वास्तविकतः वर्षावास काळात भिक्षु विहारात राहून अध्यापन, चिंतन आणि मनन करीत. हजारो विद्यार्थी अशा विहारातून धम्माचे ज्ञान घेऊ लागले. या विहाराचे रूपांतर पुढे मोठमोठ्या नगरातील बौद्ध अभ्यासकेंद्रात झाले व त्यातून भव्य इमारतीही निर्माण झाल्या. अशाप्रकारे भिक्षूंच्या वर्षावास काळातील वास्तव्याने व अभ्यास केंद्राच्या माध्यमातून प्राचीन भारतीय बौद्ध विद्यापीठाची निर्मिती झाली. त्याची माहिती पुढीलप्रमाणे-

१) तक्षशिला

प्राचीन भारतातील एक प्रसिद्ध विद्यापीठ तक्षशिला ही नगरी प्राचीन गांधार देशाची राजधानी होती. पूर्वी भारतात असलेले हे ठिकाण सध्या पाकिस्तानात रावळपिंडीजवळ आहे. तक्षशिला नगरी व विद्यापीठ यांचे उल्लेख रामायण, महाभारत आणि जातकांत मिळतात. कैकेयीपुत्र भारताने तक्षशिला नगर वसविले व त्याला तक्ष या आपल्या मुलाचे नाव दिले असे मानले जाते. इ.स.पू. ८ व्या शतकापासून इ.स. ४ व्या शतकापर्यंत सु. १२०० वर्षे हे विद्यापीठ अस्तित्वात होते. प्रारंभी हे ठिकाण वैदिक संस्कृतीचे व राजनीतीचे केंद्र होते. परंतु नंतरच्या काळात ते बौद्ध ज्ञानदानाचे प्रमुख केंद्र बनले. भारतातील व पश्चिम मध्य आशियातील शेंकडो विद्यार्थी येथे शिक्षण घेत होते. कौटिल्यासारखे विद्वान पंडीत तर चंद्रगुप्तासारखे कर्तबगार राजपुत्र ह्या विद्यापीठात होते. येथे वेदवाङ्मय, आयुर्वेद, धनुर्वेद, स्थापत्यशास्त्र व नाणकशास्त्राच्या अभ्यास व संशोधनाची व्यवस्था होती हे प्राचीन भारतातील वेदविद्येचे श्रेष्ठ विद्याकेंद्र होते.

२) नालंदा विद्यापीठ :

हे भारतातील व जगातील प्रसिद्ध बौद्ध शिक्षण केंद्र होते. च्या युवानश्वगने या विद्यापीठाची मुक्त कंठाने स्तुती केली आहे. गुप्त सम्राट समुद्रगुप्त व कुमारगुप्ताच्या पुढाकाराने (स. ३७०-४५५) ह्या विद्यापीठाची स्थापना झाली. हर्षवर्धनाच्या काळात ते भरभराटीला आले. हर्षवर्धनाने १०० खेडी विद्यापीठाच्या खर्चासाठी दान दिलेली होती. ह्या खेड्यातील लोक विद्यापीठाला सढळ हाताने वस्तूच्या रूपाने अन्न, बस, पुरवत आज नालंदा हे शहर बिहार राज्यातील पाटण्याच्या पूर्वस ४० मैलावर असून तेथेच विद्यापीठ होते. तेथे दहा हजार विद्यार्थी एका वेळी शिक्षण घेत. या विद्यापीठाची द्वारपरीक्षा अत्यंत कडक होती. येथील 'धर्ममायायोग' नावाचे ग्रंथालय होते. त्याच्या तीन उप विभागांना रत्नाद्वी, रत्नसागर, आणि रत्नरंजक अशी नावे होती. त्यामध्ये लाखो ग्रंथ होते. विद्यापीठातल्या विविध सभागृहात रात्रंदिवस वादविवाद, परिसंवाद, प्रश्नोत्तरे व चर्चासत्र चालत, सर्व जगातील विद्यार्थी या विद्यापीठातून शिक्षण घेण्याकरीता येत असत. नालंदा विद्यापीठात धर्माबरोबरच तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, व्याकरण, वैद्यकशास्त्र आणि संख्या तत्त्वज्ञान हेही शिकविण्यात येई. या विद्यापीठात धर्मपाल, चंद्रपाल, नागार्जुन, गुणमती असे थोर विद्वान आचार्य होऊन गेले. हे विद्यापीठ पुढे तेराव्या शतकात बखत्यार खिलजीने उध्वस्त केले.

३) विक्रमशिला :

बंगालच्या देवपाल राजाने ८ व्या शतकात भागलपूर जिल्ह्यात विक्रमशीला विद्यापीठ स्थापिले. या ठिकाणी विशेषकरून बौद्ध तांत्रिक विद्येचा अभ्यास होई. श्रीराज, दीपांकर, तथागतारक्षित, अभ्यंकरगुप्त, बेरोचण रत्नाकरशांती विद्यापीठातील प्रसिद्ध आचार्य होते.

४) वल्लभी :

गुजरातमध्ये 'वल्लभी विद्यापीठाची' स्थापना सातव्या शतकात झालेली होती. हे विद्यापीठ हीनयान पंथाचे केंद्र होते. वल्लभी ही मैत्रकांची राजधानी होती. त्यामुळे नालंदाप्रमाणेच याही विद्यापीठास राजाश्रय लाभला. स्थिरमती व गुणमती हे वल्लभीचे कुलपती प्रसिद्ध आहेत. येथेही प्रवेशेच्छूना प्रवेश परीक्षा द्यावी लागे. प्रवेश परीक्षेत नापास झालेल्यांच्या डोळ्यातून वाहिलेल्या अश्रूंचा तेथे नेहमी चिखल असे, अशी प्रशस्त इत्सिंग देतो.. या विद्यापीठात एक वेळी ६००० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. येथील अभ्यासक्रमात गणित,

अर्थशास्त्र, धनुर्विद्या, करपद्धती इ. लौकिक विषयांचाही समावेश होता. या विद्यापीठातून शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना बल्लभीच्या राज्यात मोठ्या अधिकाराच्या जागा मिळत.

ड) प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीतील दोष :

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचे टिकात्मक विश्लेषण केले असता तिच्यामध्ये जसे गुण दिसून येतात तसेच दोषही दिसतात ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

१) धर्माला अधिक महत्त्व :

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये धर्माला प्राधान्य दिल्याचे दिसते. यात व्यवहारिक दृष्टिकोणापेक्षा आदर्शवाद जोपासला गेला होता.

२) स्त्री शिक्षणापासून वंचित :

प्रारंभी ऋग्वेदात स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबर शिक्षणाचा अधिकार दिला होता. कालांतराने स्त्री शिक्षण स्वातंत्र्य नाकारले गेले होते. गुरुकुलातही स्त्रीयांना शिक्षणाची सोय नव्हती.

३) लौकिक विषय नाकारले

यावेळी अभ्यासक्रमात लौकिक विषयांपेक्षा धार्मिक विषयांना प्राधान्य दिले होते. बहुतांश शिक्षक पुरोहित असल्याने त्यांचा दृष्टीकोन धार्मिक होता. वेद-पुराणांना अभ्यासक्रमात मानाचे स्थान होते. याउलट इतिहास, अर्थशास्त्र, गणित राज्यशास्त्र सारखे विषय दुर्लक्षित राहिले होते. परिणामी त्यांचा विकास झाला नाही.

४) पाश्चात्य ज्ञानाविषयी संकुचित दृष्टी :

भारतीय विद्वानांनी ज्ञान-विज्ञान क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य केले होते. परंतु याचवेळी त्यांनी विदेशातील ज्ञान-विज्ञान क्षेत्रातील झालेली प्रगती स्विकारली नाही. येथे त्यांच्या अहंभाव व संकुचित विचारामुळे युरोपातील प्रगत ज्ञान क्षेत्रातील झालेले बदल आपल्याला आत्मसात करता आला नाही. आपल्याला या आधुनिक ज्ञानापासून वंचित रहावे लागते. भारतीय विद्वानांच्या या संकुचित स्वभावाचे वर्णन अल्बेरूनीने आपल्या प्रवास वृत्तांत केले आहे.

५) शुद्र ज्ञानापासून वंचित

वैदिक काळात शूद्रांना हिन लेखले होते. ब्राह्मण क्षत्रिय व वेश्यांना शिक्षणाचा अधिकार होता, शूद्रांना शिक्षणाचा अधिकार नसल्याने ते शिक्षणापासून वंचित राहिले होते.

६) संस्कृत भाषेला प्राधान्य

शिक्षण व्यवस्थेत संस्कृत भाषेला अधिक प्राधान्य होते. लोकभाषेला शिक्षण पद्धतीमध्ये स्थान नव्हते. परिणामी लोकभाषेची उपेक्षा झाली तिचा विकास होऊ शकला नाही.

उपरोक्त भारतीय शिक्षण पद्धतीतील दोष हे नंतरच्या काळातील होते. वास्तविक भारतीय संस्कृतीच्या उत्कर्ष काळात शिक्षण विषयक दृष्टीकोन विशाल व व्यापक होता सर्वांना शिक्षणाचा अधिकार होता. या शिक्षण व्यवस्थेने अनेक विद्वान निर्माण केले. या विद्वानांच्या पांडित्याने देश-विदेशातील विद्यार्थी, ज्ञान संपादन करण्यासाठी भारतात आले प्राचीन शिक्षणानेच भारतीय संस्कृतीचा वारसा सुरक्षित ठेवला व तो समृद्ध केला. आजही प्राचीन शिक्षणाचे अनेक तत्त्व आजच्या शिक्षण पद्धतीला आदर्श आणि अनुकरणीय आहेत.